

Розділ 2. ДАВНЬОПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА

Виникнення держави

Протягом тривалої еволюції племен, які населяли терени теперішньої Польщі, відбувалося їх об'єднання в союзи племен. Назви окремих племен забувалися й, зрештою, стали існувати тільки назви племінних союзів.

Найдавніші відомості про найменування **племінних об'єднань** на вказаних теренах подає анонімне джерело, умовно зване “Баварським географом”. Його було складено, на думку вчених, в Баварії (звідси й означник в його титулі) десь перед або після 843 р., коли за т.зв. Верденським едиктом стався поділ Франкської імперії. З перелічених цим документом племінних союзів, що жили на північ від Дунаю, території Польщі стосуються такі: *велюнчани* (в оригіналі *Volunzane*; мешкали в районі гирла Одри), *пирічани* (*Prissani*; біля нижньої Одри), *гоплани* (*Glopeani*; над озером Гопло в Куявії), *слензяни* (*Sleenzane*; в нижній Сілезії), *дзядошани* (*Dadosesani*; на північному заході Сілезії), *ополяни* (*Opolini*; в центральній Сілезії), *голенчиці* (*Golenzizi*; у верхній Сілезії), *вісляни* (*Vuislane*; над верхньою Віслою), *лендзяни* (*Lendizi*; над Віслою, на північний схід від вісян).

Перелік “Баварським географом” племінних об'єднань щодо Польщі є неповний: у ньому відсутні відомості по Великопольщі, Мазовії, Любуській землі, більшій частині Помор'я, території пруссів, ятвягів, русичів. Та й немає упевненості, що до “Баварського географа” потрапили назви всіх племінних союзів Сілезії, Малопольщі, Куявії.

З наведених “Баварським географом” найменувань сім останніх засвідчують існування етнічно польських союзів. Велюнчани, яких дослідники звуть і *волінянами* (від гроду Волін в місці їхнього перебування), і пирічани належали до поморської групи племен, мовно близької до полабських слов'ян, які займали простір між Одрою і Нисою Лужицькою, з одного боку, і Полаб'ям – з другого. Нашадками помор'ян, до речі, є етнографічна група *кашубів*, які населяють східні райони Помор'я; вони діляться на кілька частин, з яких найбільшою чисельно є словінці. *Пруссами* були балтські племена, що з давніх давен оселилися між нижніми течіями Вісли та Німану. Найраніше етнонім “пруси” (*Pruzzi*) зустрічається в джерелах IX ст. *Ятвяги* жили між середньою течією Німану і верхів'ям Нареву. Перша відома згадка їхнього етноніма міститься в русько-візантійському договорі 944 р. Пруси і ятвяги були етнічно близькі до литовців. На час утворення Польської держави (і кілька століть після цього – до зникнення їх як політичних етносів) вони перебували в суспільному розвитку на стадії військової демократії.

Східні землі теперішньої Польщі займали західні відлами руських племінних союзів, головним чином *дулібів* (пізніше їх звали бужанами, волинянами) і на південь від них розташованих *хорватів*. У IX ст. і згодом кордон між руськими землями і землями польських племен проходив з півночі на південь так: від міжріччя Нареву та її правої притоки Бобри (Бєбжи) по західній межі пізніших Дорогочинської і Берестейської земель та території Червенських гродів, між нижнім Сяном і Віслою, карпатськими пущами, що займали широку смугу від Віслоки (правої притоки Вісли) до Дунайця (теж правої притоки Вісли).

З поданих “Баварським географом” етнічно польських племінних союзів привертають увагу лендзяни і вісляни. Лендзян згадує як *Lendzaninoi* і візантійський імператор *Константин VII Багрянородний* (913-959) у своїй праці “Про управління імперією”, напевно на основі давніших відомостей, бо, скоріше всього, на середину X ст., коли ця праця була написана, лендзян як племінного об'єднання вже не було.

Термін “лендзяни” походить від слова *lqd*, що означає оброблювану землю. Від лендзян пішли такі етноніми на означення поляків: руський *лях*, литовський *Lenkas*, мадярський *Lengyel*. Вони підкреслюють сусідство лендзян з руськими землями (воно проходило головним чином по межі терену Червентських гродів) і порівняно невелику віддаленість лендзян від ятвягів, які, будучи сусідами литовців, передали їм своє найменування лендзян, і від Словаччини, за володіння якою мадяри вели боротьбу від початку X ст., а отже, тоді (а можливо, й раніше) з ними стикалися. Не виключено, що, ймовірно, мадяри про лендзян знали й за посередництвом словаків.

Про вісян згадка є ще у двох джерелах. Хронологічно, мабуть, перше з них “Житіє святого Мефодія” – писане невдовзі після смерті *Мефодія* (885) – слов’янського просвітителя, що разом зі своїм братом *Кирилом* проповідував і поширював християнство у Моравській державі, яка існувала в IX – на початку X ст. Вісяни у житті згадані, правда, не прямо, а опосередковано у такому його фрагменті: „Мав також він [Мефодій] пророчий дар (...) Дуже сильний язичеський князь, що сидів на Віслі, паплюжив християн і чинив їм шкоду. І, пославши до нього, [Мефодій] сказав: “Сину, добре б тобі хреститися своєю волею на своїй землі, щоб не був ти хрещений силоміць в полоні на чужій землі, [коли так буде], згадаєш про мене”. Як і сталося”. На думку дослідників, сказане в цитованому фрагменті означає, що вісянський князь нападав на володіння Моравської держави, за що був розбитий моравським князем Святополком (870-894) і, потрапивши в полон, змушений був, як і пророчив Мефодій, прийняти хрещення. Ця подія може бути датована 70-ми роками IX ст., і в такому випадку не виключено, що вісянського князя хрестив Мефодій.

Друге із зазначених джерел – твір “Германія” англійського короля *Альфреда Великого* (871-899) – містить згадку про сучасну цьому правителю “Вісянську землю” (*Wisle lond*).

Польські історики на підставі цих двох джерельних свідчень припускають, що у Малополющі, по верхній і частково середній течії Вісли, якийсь час була держава з центром на місці Кракова. Судячи з життя Мефодія, нею правив сильний місцевий князь. Після підкорення цієї держави князем Святополком її територія входила, мабуть, як автономна, до складу Моравської держави, принаймні до смерті Святополка, після якої ця держава почала розпадатися. Вісянська держава більше не відродилася. Через якийсь час після загибелі Моравської держави її землі опинилися в складі Чеської держави і перебували в ній до приєднання їх до Польщі наприкінці X ст.

Виникнення на польських землях держави, яка, пройшовши через усі історичні випробовування, існує понині, пов’язане з племінним союзом *полян*, який розташовувався у північній частині Великопольщі над Вартою. Тутешнє населення називалося полянами, як вважають, від полів, що їх воно займало між лісами. Цей етнонім уперше, як *Poloni*, з’являється в найраніших *житіях св. Войцеха* – християнського патрона Польської держави. На початку XI ст. зустрічаємо його у формі *Poleni* в хроніці мерзебурзького єпископа *Тиммара*. Від полян новостворена держава тривалий час йменувалася Полянською, в з XI ст. – Польською. Назва країни *Polska* виникла через субстантивізацію прикметника у назві *Polska ziemia*, яку також застосовували до даної держави. Українське *Польща* є граматичним відповідником назви *Polska* (як наслідок чергування *s* і *k* в *ш* і *ч*). У середньовічних (з XI ст.) і пізніших латиномовних джерелах Польща виступає як *Polonia*, що дало такі європейські національні найменування цієї країни, як німець. *Polen*, англ. *Poland*, франц. *Pologne* та ін. Від полян пішов й етнонім поляки. З огляду на те, що місто Гнезно було першою столицею Польщі (до кінця 1030-х років), остання стосовно періоду до цього часу фігурує в джерелах як Гнезненська. А ще в літературі її називають для того часу Великопольською.

Першим достовірно відомим правителем цієї держави був князь *Мешко I*, згаданий найраніше під 960 р. його сучасником німецьким хроністом *Відукіндом із Корве*. На той час Мешко I володів Великопольщею, Мазовією, Куявією, Любуською землею, Східним Помор'ям – територією загальною площею близько 120 тис. кв. км. Щоб набрати Польській державі такого простору, потрібний був тривалий період, тож упевнено можна стверджувати, що вона існувала задовго до 960 р.

Найстарша польська хроніка, автором якої є невідома особа, котру умовно йменують *Галлом Анонімом* (її написано на початку XII ст.), містить дуже стислий, легендарний переказ про попередників Мешка на князівському гнєзненському престолі. Ними були його батько *Сємомисл*, дід *Лєшек* (*Lestek*), прадід *Сємовіт*. Сємовіт, син колісника *Пяста*, начебто став князем після того, як скинув з гнєзненського престолу князя *Попеля*. На думку багатьох дослідників, перелік хроністом попередників Мешка можна вважати правдивим, як, можливо, правдивою є також його розповідь про завоювання престолу Сємовітом: народна пам'ять, з якої черпав зазначені відомості Галл Анонім, здатна (за відсутності писемності або незначної її поширеності, а саме так було на час написання його хроніки) зберігати великий обсяг інформації відтоді, коли охоплені нею події відбулися, протягом кількох століть, хоч і в деформованому вигляді.

Якщо припустити, що кожна з трьох поданих осіб правила 25 років і що Мешко I посів престол незадовго до 960 р. (він правив до 992 р.), то ймовірно, Сємовіт став князем у середині другої половини IX ст. Правління Попеля теж могло тривати чверть століття, отже, воно розпочалося у середині IX ст. Але, напевно, і до нього в Гнєзно правили князі. На основі цього припущення не буде помилкою стверджувати, що Полянська держава утворилася не пізніше першої половини IX ст. Її ізоляваність в IX – першій половині X ст. від міжнародних конфліктів призвела до того, що в зарубіжних джерелах (про тогочасні полянські джерела не могло бути й мови) відомості про неї появилися щойно в середині X ст. Доречно зазначити, що династію полянських правителів, започатковану Сємовітом (вона в Польщі правила до 1370 р.), йменували *Пястівською*, а її представників – *Пястами* й *Пястовичами*.

Утворення Полянської держави в IX ст. було закономірним явищем не тільки внаслідок тих суспільних процесів, що відбувалися на польських землях. Воно вписується в контекст виникнення слов'янських держав у тому ж столітті: Руської, Моравської, Сербської, Хорватської і значною мірою Болгарської, оскільки саме тоді завершилося перетворення останньої з тюркської на слов'янську.

Прийняття християнства

Перша згадка у Відукінда із Корве про державу Мешка I розповідає про зіткнення його з *лютичами* (велетами), які мовно належали до полабських слов'ян і населяли землі на захід від нижньої Одри. **Підкорення Західного Помор'я**, тобто території на схід від нижньої Одри, де стикалися інтереси Мешка I й Лютицького союзу, було у 960-х роках головним завданням зовнішньої політики полянського князя. Перше зіткнення в цьому районі було для Мешка I невдалим. Він опинився перед необхідністю шукати союзників для завоювання Західного Помор'я. Найважливішим з них могла бути утворена 962 р. на базі Саксонського королівства *Німецька імперія*, яка вела боротьбу за підкорення полабських слов'ян (до 1034 р. ця держава звалася Римською імперією; з другої половини XII ст. – Священною імперією, з середини XIII ст. – Священною Римською імперією, з кінця XV ст. – Священною Римською імперією німецької нації). Зближення з імперією полегшувалося тим, що остання в цій боротьбі була зацікавлена в союзі з Польською державою. Ймовірно, 963 р. між Мешком I та імператором *Оттоном I* (962-

973) був укладений союзний договір, однією з умов якого було визнання за Мешком I земель на схід від нижньої Одри на засаді сплати з них данини імперії. У цей же час Відукінд назвав Мешка I “приятелем імператора”.

Паралельно з цим відбувалося **польсько-чеське зближення**. Кордон обох держав проходив порівняно недалеко від Гнєзна, оскільки Чехія на середину X ст. володіла, чи не від початку цього століття, Малопольщею і Сілезією (а також більшістю історично руських земель сучасної Польщі). Ця обставина сприяла посиленню польсько-чеських контактів.

Зближення з християнськими імперією і Чехією впливало на Мешка I та його ближче оточення, виробляло у них усвідомлення того, що християнізація країни зміцнить її міжнародні позиції, сприятиме внутрішньому зміцненню держави, подоланню залишків колишнього поділу її території на племінні об'єднання. Певне значення для такого усвідомлення могло мати й те, що християнство з Чеської держави проникало в Мало-польщу й Сілезію. Доказом християнізаторської місії в цьому районі у X ст. служать залишки тогочасних храмів на терені краківського гроду та його округи. Близькі аналогії між цими будівлями і чеською церковною архітектурою X ст., посвята краківського храму св. Вацлавові – патрону Чехії – дають підстави зв'язувати їх з діяльністю місіонерів з Чехії.

У 965 р. Мешко I оженився з дочкою чеського князя *Болеслава I (935-967) Добравою*. Відповідно до шлюбної угоди, він (і, напевно, його оточення) у 966 р. прийняв християнство за латинським обрядом. Отже, це сталося за чеським посередництвом. Хрещення було проведено за участю німецького духовенства, що представляло єпископство з центром у місті Регенсбурзі в Баварії, яке підлягало Майнцькому архієпископству. Це духовенство могло прибути з Чеської держави, яка до 973 р. не мала свого єпископа й у церковному відношенні була підпорядкована Регенсбурзькому єпископству. Церемонія хрещення відбулася або в державі Мешка I, або в Регенсбурзі.

Прийняття християнства вводило поляків до групи християнських народів, польського князя – до складу правителів-християн, надавало полякам формально рівноправного статусу в римському світі. Лише в рамках тогочасної європейської спільноти можна було проводити успішну зовнішню політику. Зазначена подія означала повний розрив з місцевими культами племінного походження, які могли підтримувати сепаратизм, піднесення авторитету князя в країні, посилення його владних функцій, відкриття шляху для проникнення в Польщу здобутків християнської культури, а за її посередництвом – культури античної, арабської тощо.

Після прийняття християнства Мешкові I вдалося домогтися визнання за своєю державою статусу місійної території, підвладної римському папі. Духовенство, що прибуло сюди у 968 р. на чолі з призначеним папою єпископом *Йорданом* (італійцем або вихідцем з Лотарингії; його резиденцією стало місто Познань), мало завдання поширювати християнство: охрещувати населення, споруджувати храми, створювати умови для впровадження постійної церковно-територіальної організації. То був значний успіх Мешка I, оскільки в Німеччині з середини 950-х років робилися спроби домогтися від папи дозволу на утворення Магдебурзького архієпископства, яке б здійснювало церковну експансію на Схід, зокрема на польські землі. Того ж 968 р. це архієпископство було створене, але підвладність Польської держави Риму не дала йому змоги розгорнути в ній свою діяльність.

Зовнішня політика за правління Мешка I і Болеслава I

Зовнішньополітичні умови для існування Польської держави після прийняття християнства були назагал сприятливі. Щоправда, стосунки з головним візаві на міжнародній арені – імперією – вони не були безхмарними. У 972 р. дійшло до зіткнення Польщі з *Одоном* – маркграфом (управителем, феодалним князем) Східної марки – провінції (в складі імперії), яка виникла 965 р. на землях серболужичан, у Лужицях, захоплених німецькими феодалами остаточно за два роки до цього. Одон був розбитий, але Мешкові I довелося вислухати від Оттона I докори і заплатити за подальшу приязнь з ним віддачею до імператорського двору заручником свого сина Болеслава. Поліпшення польсько-німецьких відносин у зв'язку з цим дало підставу хроністу Відукіндові того ж 972 р. назвати Мешка “вірним імператорові”. На цей же рік припадає завершення приєднання до Польщі Західного Помор'я.

Коли після смерті Оттона I (973) в імперії розгорнулася боротьба за престол, Мешко I разом з чеським князем Болеславом II (967-999) підтримав у ній не Оттона – сина покійного імператора, а баварського князя *Генріха Інтригана*. Це можна пояснити усвідомленням, що за нерівності сил імперії та Польщі на некористь останньої відносини між ними були неминуче хиткими, й тому не слід було відмовлятися від можливостей послабити німецьку державу. У такому разі підтримку Мешком I Генріха потрібно розцінювати як крок у цьому напрямі. Належить брати до уваги й те, що для його держави становило певну загрозу наближення імперії до польського кордону з огляду на підкорення німцями Лужиць.

Імператор Оттон II (973-983) довго не міг забути небажаної для нього участі Мешка I в німецьких подіях 973 р. У 979 р. він здійснив похід у Польщу, який виявився невдалим. Незважаючи на це, за мирною угодою між імперією та Польщею, укладеною 980 р., збереглася трибутарна (данницька) залежність останньої від першої, а гарантією добрих польсько-німецьких відносин мав стати шлюб Мешка I з *Одою* – дочкою маркграфа Північної марки Дітріха (Добрава померла 977 р.). Ця марка існувала у 965-983 рр. над р. Гаволою (правою притокою Лаби) на частині завойованих німцями слов'янських земель.

Після смерті Оттона II (983) Мешко I спільно з тим же чеським князем Болеславом II та ободритським князем *Мстивоєм* (ободрити або бодричі – велике племінне об'єднання в складі полабських слов'ян, яке займало землі між нижнім Полаб'ям та Лютицьким союзом) знову підтримав у боротьбі за імператорський престол Генріха Інтригана. Проте після того, як того ж року престол посів син Оттона II – Оттон III (від 983 р. він був королем, а імператором – від 996 до 1002 р., коли помер; до 1508 р. німецькі правителі – до одержання ними від папи в Римі імператорської корони – вважалися королями), то Мешко I, щоб уникнути збройного конфлікту, перейшов на його бік. У 985 і 986 рр. він як Оттонів союзник взяв участь у німецьких походах проти лютичів. Тоді ж Мешко I визнав над собою верховну владу імперії і знову став її данником.

У 988-990 рр. Мешко I вів війну із згаданим вище Болеславом II, у ході якої включив до складу Польської держави Малопольщу і Сілезію, завершивши таким чином **збирання в єдину державу земель**, населених польським етносом. Загальна площа держави з урахуванням Помор'я тепер становила близько 250 тис. кв.км, що у понад два рази перевищувало площу тієї ж держави на 960 р., під яким вперше згадано Мешка I як її правителя.

У 991 р. Мешко I виділив Малопольщу в управління синові *Болеславу*, а решту держави віддав від свого та від імені своєї дружини Оди й їхніх дітей Мешка I і Ламберта

під опіку, протекцію римської курії. Цей акт був зафіксований у складеному князівською канцелярією документі, умовно названому *Dagome iudex* (Дагоме суддя); він зберігся лише у стислому вигляді. Під ім'ям *Dagome* тут, імовірно, виступає Мешко I: *Dago*, *Dagobert* чи якесь інше ім'я, де присутнє *Dago*, вважається дослідниками християнським іменем цього князя.

У 981 р. київський князь *Володимир Святославович* (бл.980-1015) приєднав до своєї держави південно-східну частину території теперішньої Польщі в складі західної частини *Червенських городів* та пізнішої *Перемишльської землі* (з останньої згодом виділилася Сяноцька земля). Ці терени, які охоплювали окраїнні східнослов'янські землі дулібів і хорватів, до 981 р. входили в ареал впливу Чеської держави. Визнаючи певну залежність від неї, тутешні князівства водночас вступали у політичні взаємини з вісянами і лендзянами ("ляхами"), які були більшою мірою підпорядковані чехам і могли використовуватись як знаряддя для експансії Чеської держави на схід. Цілком можливо, що місцеві князі брали на себе політичні зобов'язання водночас і щодо Києва, і чехів, і вісян та лендзян. Така політика забезпечувала "князівствам" фактичну незалежність від обох великих політичних центрів – Праги і Києва. Очевидно, в городах – центрах місцевої плеємінної верхівки – не було постійних іноземних залог. Тому 981 р., коли Володимир Святославович наблизився до Червенських городів і Надсяння, він встановив тут свою владу без істотного опору з будь-чийого боку.

Гнезненський з'їзд. Всупереч сподіванням Мешка I польський престол після нього дістався його першонародженому синові від Добриви – *Болеслави*, згодом прозваному *Хоробрим*. Одним із перших його кроків було вигнання з країни Оди та її синів. Болеслав I пішов по шляху подальшого налагодження добрих стосунків з імперією, які зміцніли в останні роки правління Мешка I. Зокрема, у 995 р. він узяв участь у поході Оттона III на ободритів. Увінчанням такого характеру відносин обох держав було триденне побачення (з'їзд) імператора і князя в березні 1000 р. в Гнезні, куди Оттон III прибув сюди під виглядом паломника, щоб вклонитися останкам св. Войцеха.

Войцех (по-чеськи *Войтех*; римо-католицька традиція передавала і передає це ім'я як *Адальберт*) походив з династії Славниковичів (започаткованої Славником), яка правила в другій половині X ст. в Злічанському князівстві (назва походить від колишнього плеємінного об'єднання злічан) – державі у східній частині Чехії як історичної області між західною частиною Чеського (Празького) князівства і східною, якою була Моравія, та була ліквідована у 995 р. чеським князем Болеславом II. При цьому князь винищив рід Славниковичів, вдалося врятуватися лише Войцехові та його брату Радзімові (чеською мовою – Радімові, латинською мовою – Гаудентію), оскільки вони у той час перебували поза межами Злічанського і Празького князівств. Войцех потрапив до Рима після дворазового (від 982 р.) зайняття ним посади празького єпископа, яку покинув на знак своєї незгоди з церковною політикою чеського князя. У Римі Войцех зблизився з Оттоном III, а 996 р. звідти прибув до Польщі на запрошення Болеслава I Хороброго. Останній підтримав його намір охрестити язичників пруссів. На самому початку цієї місії, в якій брав участь і Радзім, у 997 р. він загинув на прусській землі. Болеслав I викупив у пруссів його тіло на вагу золота й урочисто поховав у гнезненському соборі. Через два роки по цьому Войцех за наполяганням Болеслава I й польської церкви був канонізований, і Польща таким чином отримала свого першого християнського мученика. Згодом він став вважатися патроном (захисником) польської римо-католицької церкви й польського народу. Того ж року папа, враховуючи наявність культу св. Войцеха, який набирав державного значення, дозволив створити у Польщі **архієпископство з центром у Гнезні**, яке мало замінити місійне єпископство. Це означало перетворення країни в окрему церковну провінцію – митрополію, наділену широкою автономією.

Митрополія, як і її попередниця – місійна єпископія – повинна була підпорядковуватися Апостольській Столиці.

Головна мета візиту імператора до Польщі полягала в тому, щоб нав'язати тісніші контакти з Болеславом I Хоробрим й включити його державу як рівноправного члена до складу імперії. Мета виходила з намагання Оттона III здійснити утопійний план відновлення “світової імперії” з центром у Римі. Побачення у Гнєзні було Болеславом I старанно підготовлене. Князь зробив усе можливе, щоб належно представити Польську державу перед найвищим світським авторитетом в римохристиянському світі, яким був імператор. За словами Галла Аноніма, Болеслав I прийняв Оттона III “з такою шанобою й пишнотою, з якими належало прийняти короля – римського імператора – такого великого гостя”. “Побачивши його [Болеслава] славу й потугу, – пише далі той же хроніст, – римський імператор вигукнув захоплено: “Клянусь короною моєї імперії, все, що я бачу, перевищує те, що я чув”. За порадою своїх достойників у присутності всіх він додав: “Не належить називати такого великого мужа князем або графом, як одного із сановників, але потрібно возвести його на королівський трон і зі славою увінчати короною”. І, знявши зі своєї голови імператорську корону, він поклав її на знак дружби на голову Болеслава (...) І з цього дня вони настільки прониклися один до одного повагою, що імператор проголосив його своїм братом і співправителем імперії, назвав його другом і союзником римського народу”.

У ході гнєзненської зустрічі Оттон III звільнив Болеслава I від данницьких стосовно імперії зобов'язань. Він підтвердив рішення папського престолу щодо утворення гнєзненського архієпископства. Тоді ж відбулася інтронізація Радзіма-Гаудентія на це архієпископство. Імператор, крім того, надав князю та його наступникам на польському троні *право інвеститури*, тобто право призначати церковних достойників – архієпископа та єпископів (призначення на ці посади осіб мав затверджувати папа). Було дозволено створити чотири єпископства з центрами у Познані, Вроцлаві, Кракові і західно-поморському Колобжезі. Виявляючи особливу увагу до Болеслава I, імператор подарував йому цях з хреста, на якому начебто був розп'ятий Христос, копію т.зв. списа св. Маврикія. Зі свого боку, князь подарував Оттонові III плече св. Войцеха. Імператор, сповнений якнайкращих вражень, повернувся додому у супроводі 300 польських рицарів.

Гнєзненський з'їзд був актом величезного політичного й церковного значення. Він зміцнив міжнародні позиції Польської держави. Оттон III визнав її суверенність стосовно Римської імперії, дав згоду на отримання Болеславом I королівського титулу, який мав піднести престиж держави та її правителя в європейському римохристиянському світі.

Намагання Болеслава I стати королем закінчилися невдачею: папа начебто не дав згоду на надання йому королівської корони. За пізнішою традицією – папа згоду дав, але виготовлену для Болеслава в Римі корону в силу певних політичних обставин він 1001 р. віддав угорському князеві Іштванові (Стефанові) I, який був королем до 1038 р. Ця

Рис.2. Спис св. Маврикія, який імператор Оттон III вручив Болеславу Хороброму на Гнєзненському з'їзді.

корона разом з пізнішим додатком до неї візантійського походження, експонується в Національному музеї в Будапешті.

Після смерті Оттона III (1002) починається **другий етап у зовнішній політиці Болеслава Хороброго**, який характеризується завоюванням територій за межами етнічно польських земель. Використовуючи безкоролів'я в імперії й суперництво в ній у боротьбі за корону, Болеслав I 1002 р. зайняв Лужиці і Мільсько – землю біля правої течії Лаби, яка була населена мільцями (мільчанами), одним із серболужицьких племен і від кінця X ст. становила Мейсенську марку в складі імперії. Щойно обраний німецьким королем Генріх II (1002-1024) визнав ці землі у Мерзебурзі леннозалежними від імперії володіннями Болеслава I.

Далі Болеслав I втрутився у справи Чехії. Заколот проти тамтешнього князя Болеслава III (999-1003), званого своєю жорстокістю, дав можливість Болеславу I Хороброму поставити на чеський престол відданого собі *Владивоя*, який, імовірно, походив з Пястів. Коли ж Владивой нав'язав контакти з Генріхом II, Болеслав I Хоробрий допоміг Болеславу III повернутися на чеський трон. Прагнучи позбутися жорстокого правителя, чехи запросили польського князя керувати їхньою державою. Він осліпив Болеслава III і впродовж 18 місяців (1003-1004) був чеським князем. При підтримці Генріха II його вигнав з Чехії брат Болеслава III – Ярополк. Покинувши Чеську державу, Болеслав I Хоробрий приєднав до Польщі Моравію, а також Словаччину.

Втручання польського князя в справи Чехії, відмова присягнути з неї на вірність Генріхові II як з лена, особливо коли він нею правив, стали причиною вибуху **польсько-німецької війни**. Війна точилася насамперед на терені Лужиць і Мільська; потім німці здійснили невдалий похід у Великопольщу. Укладений 1005 р. в Познані мир, умови якого невідомі, був для імперії не зовсім вигідний, бо тогочасний німецький хроніст Тітмар відгукнувся про нього як про "поганий". У ході цієї війни від Польщі відпало Західне Помор'я – зусиллями воліян, які виступали проти неї в союзі з німцями.

Новий збройний польсько-німецький конфлікт розпочався в 1007 р., мабуть, через прагнення Болеслава I Хороброго знову заволодіти Лужицями і Мільском, які він за невідомих обставин перед тим втратив. Поляки захопили ці землі, дійшли навіть до Магдебурга. Німецький похід у відповідь зачепив, зокрема, північну Сілезію, але успіху Генріхові II не приніс. За миром, укладеним у Мерзебурзі 1013 р., Болеслав I Хоробрий напевно зумів зберегти за собою Лужиці і Мільсько як леннозалежні від імперії володіння. Мир було вирішено скріпити шлюбом Болеславового сина Мешка з Ріхезою – дочкою надрейнського управителя Еренфріда, племінницею Оттона III.

Того ж року Генріх II надав Болеславу I збройну допомогу в його поході на Русь, а Болеслав I, як було між ними домовлено, повинен був підтримати короля 300 польськими рицарями в його поході в Італію з метою отримати імператорську корону. Взятого

Рис.3. Реверси срібних денарів Болеслава I Хороброго. Нижня монета є унікальною з написом "Gnezdun Civitas".

на себе зобов'язання Болеслав I не виконав, що й стало поштовхом до нового польсько-німецького конфлікту. 1014 р. Генріх II став імператором, а 1015 р. рушив на Польщу. Цей похід німцям не вдался, як і наступний похід 1017 р. За миром, укладеним в серболужицькому місті Будішині, Лужиці й Мільсько залишилися за Польщею, цього разу не як німецький лен. Польща зберегла за собою також Моравію та Словаччину.

Здійснений 1013 р. Болеславом I Хоробрим **похід на Русь**, був спричинений його намаганням захистити інтереси свого зятя князя Святополка, ув'язненого його батьком Володимиром Святославичем. Незважаючи на німецьку допомогу, похід виявився невдалим. У 1018 р., підтриманий німецькими, угорськими і печенізькими загонами, польський князь знову пішов на Київ, щоб допомогти тому ж Святополкові, звідти вигнаному. Цього разу йому вдалося посадити зятя на київський великокняжий престол. Повертаючися додому того самого року, Болеслав I приєднав до Польщі Червенські гроди. Можливо така сама доля спіткала територію Перемишльської землі, але не виключено, що того ж року вона опинилася під владою угорського короля Іштвана I.

Події останніх семи років правління Болеслава I Хороброго, крім однієї, залишаються невідомими. На пасху 18 квітня 1025 р. він самочинно **проголосив себе королем**, увінчавши свою голову у Гнезні короною вітчизняного виготовлення. Такий крок не міг не викликати негативної реакції з боку римської курії та імперії. Проте Болеславу I, мабуть, не судилося дочекатися цієї реакції: через місяць-два після коронації він помер.

Політична криза у 1030-х роках

Напевно в останні роки правління Болеслава I Хороброго проявились **ознаки політичного занепаду Польської держави**. За тодішньою її величию крилися зростаючі соціальні й політичні конфлікти в країні, які особливо посилювалися при безпосередніх наступниках Болеслава I на престолі.

Після смерті Болеслава I посилювалась опозиція центральній владі з боку *можних* – великих землевласників, які, не бажаючи нести тягаря покладених на них обов'язків, намагалися все більше впливати на справи держави. Вони використали в своїх цілях боротьбу за владу, що спалахнула між членами Болеславової родини. Згідно з волею Болеслава I, польським правителем після його смерті став *Мешко II* (1025-1034), син німкені Емнілди. Як і батько, він коронувався його королівською короною (разом з дружиною Ріхезою), що викликало велике обурення в імперії. Цим обуренням Мешко II знехтував. Старший від нього зведений брат *Безприм* висунув претензії на престол, заручившись підтримкою *Оттона* – молодшого рідного брата Мешка II. Викриття Мешком II їхньої змови призвело до того, що обидва втекли або були вигнані з країни; Безприм знайшов притулок на Русі, Оттон – у Німеччині.

На той час країна опинилась у ворожому оточенні: на заході їй протистояла імперія, яка, прагнучи захопити Лужиці і Мільсько, не могла змиритися зі статусом Польщі як королівства; на півдні Чехія ставила за мету повернути собі Моравію, а Угорщина претендувала утвердитися в Словаччині; на сході Русь мала намір відновити своє панування на терені Червенських гродів. Ціною поступок Мешко II намагався послабити це оточення. Вибір упав насамперед на Угорщину. У 1027 р. він визнав приєднання нею Словаччини, яке відбулося незадовго до цього. Водночас польський король вдався до енергійних кроків з метою **консолідації держави**. Зокрема, він змушений був приділити велику увагу ситуації, що склалася у Західному Помор'ї. Відмова тутешньої князівської династії визнавати верховну владу Польщі в регіоні й сплачувати їй данину призвела до збройного конфлікту, в результаті якого поморський князь був вигнаний з країни і знайшов притулок в імперії. Прагнучи закріпити свої позиції в Західному Помор'ї,

Мешко II сприяв поширенню тут християнства. З цією метою замість занепаłego Колобжезького єпископства було створено єпископство з центром у куявському місті Крушвіца.

Використовуючи скрутне становище імператора Конрада II (1024-1039), в якому той опинився у ході боротьби з внутрішньою опозицією, і демонструючи свою незалежність від імперії, Мешко II у 1028 р. напав на саксонські землі й спустошив їх. Німецький похід під Будішин, що відбувся наступного року, виявився невдалим.

У 1031 р. зовнішньополітичне становище Польщі різко погіршилося. Проти неї походом із заходу рушили імперія, а зі сходу її союзники – руські князі *Ярослав Мудрий* (1019-1054) і Мстислав, при яких був Безприм, котрий сподівався з їхньою допомогою посісти гнзненський престол. Червенські гроди були повернуті Київській державі. Є підстави твердити, що й територія Перемишльської землі на той час вже належала їй. Руське військо посувалося далі вглиб Польщі. Справа хилилася до детронізації Мешка II і переходу престолу до Безприма. За таких обставин Мешко II пішов на укладення того ж року невідомого для Польщі миру з імперією, за яким віддав їй Лужиці й Мільсько. Невдовзі після цього він був змушений емігрувати з країни і опинився в Чехії, де, всупереч сподіванням, був ув'язнений. Мабуть, одразу після цього Чехія повернула собі Моравію.

Польським престолом у 1031 р. заволодів Безприм. При його дворі зрештою переважив не руський вплив, як можна було чекати, а німецький. Показником втрати Польщею значною мірою суверенітету й визнання її залежності від імперії був факт передачі Безпримом Конрадові I польських королівських інсигнацій; їх за дорученням Безприма відвезла до Німеччини дружина Мешка II Ріхеца, якій імператор дозволив й далі йменуватися королевою.

Правління Безприма виявилось кривавим і коротким. Розправляючися зі своїми давніми суперниками і легковажачи своїми прихильниками, він, зрештою, опинився в ізоляції, налаштувавши проти себе навіть брата Оттона. Останній порозумівся з Мешком II, й обидва вони стали організаторами змови проти Безприма, внаслідок якої він загинув 1032 р.

Того ж року Мешко II повернувся на престол. На цей раз він потрапив у залежність від імперії. Того ж або наступного року він став у Мерзебурзі перед імператором й прийняв продиктовані йому умови: відмовився від королівського титулу і зобов'язався віддати братові Оттонові і двоюрідному братові Тідрікові певні території Польщі в удільне володіння. Відділення частини земель послабило позиції Мешка II, але ненадовго: 1033 р. Оттон загинув від руки свого дружинника, а Тідріка, що не мав у країні жодної підтримки, Мешко II легко усунув з політичної арени. Польські землі знову опинилися в складі єдиної держави. Здавалося, кризу було подолано. Однак вона знову спалахнула після смерті Мешка II (1034), можливо насильницької.

Криза була зумовлена внутрішніми і зовнішніми обставинами. Зовнішні обставини зрозумілі з попередньої розповіді. Що ж до внутрішніх, то слід насамперед мати на увазі крайню виснаженість країни внаслідок війн, що велися Болеславом I Хоробрим і Мешком II, та міжусобної боротьби, яка проходила у 1031-1032 рр. Неабияке значення мало і згадане вище посилення опозиції державній владі. Опозицію уособлювали можні, котрі як соціальна група склалися в результаті розвитку феодальних відносин. Скористовившись падінням авторитету королівсько-князівської влади, вони розхитували державний організм, послаблюючи таким чином його захисні можливості. Дії опозиції призвели до вигнання князя Казимира I (1034-1058), сина Мешка II і Ріхеци, з країни 1038 р. Він виїхав до Угорщини, де був інтернований.

Після цього внутрішньополітичне становище Польщі вкрай загострилося. Від неї відокремилися Мазовія і Помор'я. У тому ж році стався великий соціальний вибух — просте населення не могло більше терпіти тягара феодальних повинностей та державних податків. У хроніці Галла Аноніма читаємо, що низи повстали проти своїх гнобителів, одних з них убивали, інших перетворювали на слуг, на знак протесту зрікалися християнської віри, а єпископів і священників страчували мечем і побивали каміннями. У “Повісті временних літ” про це повстання сказано: “И бысть мятеж в земли Лядьске. Вставше, людие избиша епископы и попы, и бояры своя, и бысть в них мятеж”. Повстання було масовим народним рухом, воно охопило Великопольщу, Сілезію, і частково Малопольщу.

Занепад держави був поглиблений руйнівним походом в її межі у 1039 р. чеського князя Бржетіслава I (1034-1055). Дійшовши до Гнезна, він забрав останки св. Войцеха, потрібні йому як підстава для клопотання щодо утворення Празького архієпископства (начебто, з метою здобуття цих останків він і здійснив похід), та першого польського архієпископа Радзіма-Гаудентія, а повертаючися додому, захопив Сілезію.

У ситуації, що склалася в країні, світська і духовна знать об'єднала свої сили і взялася за придушення повстання. На допомогу їй прийшла імперія: розвал Польщі не відповідав її інтересам, тому що посилював позиції Чеської держави в Центральній Європі. На думку оточення короля Генріха III (1039-1056; від 1046 р. був імператором), відновлена монархія П'ястів повинна була стати противагою Чехії. Того ж 1039 р. Казимир I прибув до Німеччини з Угорщини. Там його мати багато зробила для надання йому допомоги з боку Німеччини. Звідти Казимир I у супроводі 500 німецьких рицарів повернувся до Польщі і придушив повстання. Польща як держава була врятована від загибелі.

Політичний розвиток у 1040-х – 1130-х роках

Унаслідок подій 1038-1039 рр. значна частина Польщі, головним чином Великопольща й Сілезія, була зруйнована, державне життя в країні занепадало. Повернувшись до Польщі, Казимир I узявся **за відбудову держави**. Спершу його верховна влада поширювалася на Великопольщу, Малопольщу, Куявію та Любуську землю. Політичний центр довелося перенести зі знищеного Гнезна до Кракова, якому відтоді до кінця XVI ст. судилося бути столицею Польської держави.

У 1047 р. Казимир I спільно з Ярославом Мудрим, з яким перед тим уклав союз і породичався (Казимир оженився із сестрою Ярослава Добронега, а свою сестру Гертруду видав заміж за Ярославового сина Ізяслава), розгромив *Мецлава* (Маслава), що від 1038 р. був самозваним князем Мазовії, й приєднав останню до своїх володінь (Мецлав загинув на полі бою). Невдовзі по цьому він розбив східнопоморське військо, що прямувало на допомогу Мецлавові, й окупував Східне Помор'я. У 1050 р. польський князь вибив чеські залоги з Сілезії та повернув її Польщі. Генріх III висловив з цього приводу незадоволення, бо 1041 р. визнав приналежність цієї провінції до Чехії, але під час зустрічі з імператором у Кведлінбурзі, що в Саксонії, Казимир I домігся від нього визнання Сілезії володінням Польської держави за умови щорічної сплати Чехії данини у розмірі 300 гривнів срібла і 30 гривнів золота.

За успішну діяльність у справі відновлення території держави, як і відбудови державного життя в країні, Казимира було пізніше прозвано *Відновителем*. Не вдалося йому, однак, повернути Польщі Західне Помор'я, де правили (як і в Східному Помор'ї) місцеві князі.

Менш результативною виявилась діяльність Казимира I у справі відбудови церковної організації, занепадої у 1038-1039 рр. Під час і після тодішніх подій не функціонували найважливіші центри церкви: за словами Галла Аноніма, в кафедральних соборах Гнезна й Познані “дікі звірі влаштували лігво”, тому що ці міста довго були безлюдними. Правдоподібно, не діяли Вроцлавське і Крушвіцьке єпископства. Посада гнєзненського архієпископа не існувала багато років. Центром церковного життя став Краків. З часом знову почали функціонувати Познанське і Вроцлавське єпископства.

Державотворчу діяльність Казимира I продовжував його син *Болеслав II*, прозваний *Сміливим і Щедрим* (1058-1079). Як правитель він відзначався великою активністю. Напрямом його зовнішньої політики був антиімперський: він перестав сплачувати Чехії данину з Сілезії, незважаючи на те, що Чехія була леннозалежною від імперії, й сплата такої данини їй опосередковано означала, що польський князь з Сілезії є імперським леником; у 1072 р. він відважився на явний непослух німецькому королеві Генріхові IV (1056-1084; у 1084-1106 рр. був імператором), порушивши адресований йому за рік до того наказ, що забороняв вести війну з Чехією; підтримував в Угорщині домагання на трон Бели, а не його племінника Шаламона (Соломона), якого висувала Німеччина (1060), а пізніше Гези, сина Бели (1074), і Ласло (Владислава), брата Гези (1077). У 1069 р. Болеслав II здійснив похід на Русь, щоб посадити на київський великокняжий престол свого зятя Ізяслава, чого й домогся, та зайняв територію Червенських городів. 1077 р. він знову втрутився в руські справи і повернув цьому ж Ізяславові київський престол, якого той перед тим був позбавлений.

У боротьбі Генріха IV з папою Григорієм VII (1073-1085) за право інвеститури, в якій йшлося про те, хто має призначати єпископів у Німеччині – папа чи король (імператор), а по суті, про те, яка влада є вищою в римо-католицькому світі – духовна чи світська (уособлені відповідно папою і правителем Римської імперії), Болеслав II взяв сторону папи, за що папа 1075 р. дозволив відновити Гнєзненське архієпископство (ще у 1064 р. відбулося освячення відбудованого Болеславом II гнєзненського кафедрального собору) і дав згоду на **коронацію князя королівською короною**. Коронацію було проведено наприкінці 1076 р. в Гнезні; не відомо, чи корона була завезена з Рима, чи була вітчизняного виготовлення. Відновлення Гнєзненського архієпископства майже співпало за часом з утворенням у 1075 р. єпископства з центром у Плоцьку. Його діяльність поширилася на Мазовію.

Недовго судилося Болеславові II бути королем. У 1079 р. за постановою королівського суду за звинуваченням у зраді був страчений (четвертований) краківський єпископ *Станіслав*. Зрада проявлялася, напевно, у протиставленні єпископа волі короля. Страта високопоставленої духовної особи, другої за рангом у польській духовній ієрархії, справила гнітюче враження в країні. Від короля відвернулися навіть його найближчі прихильники. Він опинився в повній політичній ізоляції. Ставлення в країні до цієї події висловив Галл Анонім такими словами: “Не повинен помазаник по відношенню до помазаника застосовувати тілесне покарання”. За цих умов Болеслав II змушений був піти у вигнання і виїхати до Угорщини разом зі своїм сином Мешком. Там вони знайшли притулок у короля Ласло I, якому Болеслав II Сміливий свого часу посприяв у здобутті угорського престолу. Там за загадкових обставин 1081 р. обірвалося його життя. *Мешко* на прохання молодшого брата Болеслава II *Владислава Германа*, що після нього почав правити у Польщі, у 1086 р. повернувся на батьківщину. Владислав Герман гарантував йому безпеку, але через три роки Мешко помер, мабуть, отруєний. Королівські інсигнії Болеслава II ще під час його правління “осіли” в краківському кремлі. Існує версія, що їх Болеслав II вивіз до Угорщини, а його син Мешко повернув до Кракова.

За правління *Владислава I Германа* (1079-1102) Польща не провадила активної зовнішньої політики. Вдалося зберегти її територіальний склад, успадкований від Болеслава II Сміливого, за одним винятком: після вигнання Болеслава II було втрачено, невідомо коли, Східне Помор'я. У 1091 р. Владислав I Герман встановив над ним своє панування, проте невдовзі воно знову стало незалежним. Поразкою закінчився похід у Західне Помор'я 1091-1092 рр. з метою приєднати його до Польської держави.

У внутрішньополітичному відношенні для цього періоду характерне **послаблення князівської влади** й авторитарний режим правої руки слабовольного Владислава I Германа – вихідця з можних воєводи *Сецеха*, за оцінкою Галла Аноніма, “людини (...) розумної, знатної (...), але засліпленої жадністю”. Сецех, як і Владислав I Герман, спричинився до вигнання з країни Болеслава II Сміливого. Його управління викликало незадоволення в суспільстві, особливо серед знаті. Він, за словами того самого хроніста, “замишляв багато жорстокого і такого, що не можна було знести”, засуджував неуго�дних собі осіб на вигнання або продавав у неволю, оточував себе послужними людьми, серед яких були й вихідці з нижчих суспільних верств. За таких обставин численна польська політична еміграція, зосереджена головним чином у Чехії, постановила посадити на польський престол старшого сина Владислава I Германа *Збігнева*, начебто незаконнонародженого. На її заклик він прибув до Чехії з Німеччини, де перебував у кведлінбурзькому монастирі, куди його відправив батько з намови своєї дружини Юдити Марії, дочки імператора Генріха III. Опозиція, внутрішня і зовнішня, змусили князя у 1093 р. віддати Збігневові у володіння Сілезію.

Проте незабаром Збігнев під тиском Сецеха покинув Сілезію й опинився в Куявії. Тут у кривавій битві під *Крушвицею* він був розбитий Сецехом й після цього ув'язнений за згодою свого батька. У 1097 р. Владислав I Герман на вимогу опозиції звільнив його й поділив країну таким чином: Збігнев одержав в удільне володіння Великопольщу і Куявію, його молодший брат *Болеслав Кривоустий*, матір'ю якого була дочка чеського князя Юдита (після її смерті Владислав I Герман оженився зі згаданою вище Юдитою Марією) – Малопольщу й Сілезію; собі правлячий князь залишив Мазовію й головні гроди в уділі Болеслава – Краків, Вроцлав, Сандомир (можливо, й кілька основних гродів в уділі Збігнева). Кому перепала Любуська земля, невідомо.

У результаті цього поділу різко послабилися позиції Сецеха, активізувалися його численні недруги в країні та за її межами, які мали змогу чинити вплив на молодих князів. Сецех, однак, усіляко тримався за владу. Збігнев і Болеслав рушили проти нього спільним походом в Мазовію і стали під Плоцьком, вимагаючи від батька його усунення. Владислав I Герман не наслідювався відмовитися від послуг Сецеха, який на той час сховався у своєму гроді Сецехові. Лише наполягання архієпископа примусило князя близько 1100 р. відступитися від нього.

Після смерті Владислава I Германа до Збігнева відійшла Мазовія, а Болеслав III Кривоустий заволодів Краковом, Вроцлавом і Сандомиром. Країна поділилась на **два державні організми**, незалежні один від одного. Брати дотримувалися різних політичних концепцій. Збігнев виступав за рівноправні, союзницькі відносини зі Східним і Західним Помор'ям, не противився ленній залежності Польщі від імперії, тоді як Болеслав III мав намір підкорити Помор'я й унезалежнити країну від імперії. У своїй діяльності Болеслав III спирався на союз з Руссю, скріплений його шлюбом із *Збиславою*, дочкою великого київського князя Святополка, та з Угорщиною, а Збігнев покладався на союз з Чехією й зближення з Німеччиною.

У 1102 р. Болеслав III здійснив грабіжницький похід на Помор'я, усвідомлюючи, що це недовподоби Збігневові. Через це відносини між братами загострилися. У 1105 р. вони дійшли згоди, що не будуть ворогувати між собою і надаватимуть один одному

допомогу. Проте Збігнєв не дотримав цих умов, і тому почав втрачати багатьох своїх прихильників, з яких частина переходила на бік Болеслава III. На зламі 1106-1107 рр. Болеслав III, уклавши мир або перемир'я з Чехією, напав на брата в його уділі у Великопольщі. Не чинячи опору, Збігнєв відступив у Мазовію. Болеслав III захопив Великопольщу, після чого при допомозі руського й угорського військ примусив Збігнєва визнати його верховну владу над собою, віддавши йому в ленне володіння Мазовію. Так було поновлено територіально-державну цілісність Польщі. Відтоді Болеслав III Кривоустий став єдиним правителем польським (1106-1138). У 1107 або 1108 р. Болеслав III звинуватив Збігнєва в тому, що той не підтримав його в поході на Помор'я, й відібрав у нього Мазовію. Невдовзі він, спираючися на русько-угорську допомогу, вигнав Збігнєва з країни.

Збігнєв знайшов притулок спершу в Чехії, потім — у Німеччині. Король Генріх V (1106-1111; імператор у 1111-1125 рр.) відгукнувся на його прохання допомогти повернути втрачене в Польщі; він палав бажанням помститися Болеславу III за його похід 1108 р. в Чехію. Тоді Болеслав III примусив Генріха V та чеського князя *Святополка* (1107-1109) припинити воєнні дії проти Угорщини. Маючи намір посадити Збігнєва на польський престол, Генріх V у 1109 р. вдерся до Сілезії. Похід виявився невдалим для німців. Особливо негативно на них подіяла двотижнева героїчна оборона обложеного Глогова. Вона дуже уповільнила хід німецької кампанії. До того ж чеський князь, який у ній допомагав королю, змушений був відступити додому, тому що на Чехію за його відсутності вдарив угорський король *Кальман* (Коломан; 1095-1116) — союзник Болеслава III. Зваживши на великі втрати, що їх зазнало його військо, та наближення руського й угорського військ для підтримки Болеслава III, Генріх V відступив у Німеччину. Він домігся від Болеслава лише одного: згоди на повернення Збігнєва до Польщі. Прибувши туди 1111 р., Збігнєв не мав у ній жодної влади. У тому ж році, оскаржений в інтригах проти Болеслава III, він був ув'язнений, осліплений і невдовзі (1112) помер. На звинувачення у підступності щодо брата Болеслав III відповів публічним каяттям і багатим обдаруванням церкви.

Через кілька років після цього Болеслав III повернувся до вирішення поморського питання. У 1119 р. він завершив завоювання Східного Помор'я, не пізніше 1123 р. — Західного. Східне Помор'я складалося з невеликих князівств: Гданського, Словінського, Свецького і, можливо, Щитновського. Одного з місцевих князів Болеслав III призначив своїм намісником у ньому. Із західнопоморським князем *Варціславом* Болеслав III уклав угоду (її було поновлено 1124 р. на вигідніших для помор'ян умовах), яка окреслювала засади верховної влади Польщі над Західним Помор'ям: Варціслав визнав себе польським васалом і зобов'язався не чинити опір християнізації в своїй країні.

Християнізація Західного Помор'я розпочалася відразу після укладення зазначеної угоди. Велика заслуга у ній бамберзького єпископа Оттона — німця, місія якого в цьому регіоні пройшла два етапи: у 1124-1125 рр. він діяв тут від імені польської церкви (прибув сюди з Гнезна), у 1128 р. — за дорученням Магдебурзького архієпископства, тобто німецької церковної організації. Утворене 1124 р. Любуське єпископство мало завданням, зокрема, представляти польську церкву в Західному Помор'ї (засноване в тому ж році єпископство з центром у місті Влоцлавку, що в Куявії, мало подібне завдання стосовно Східного Помор'я).

Як видно, в Західному Помор'ї щодо християнізації зіткнулися польські та німецькі інтереси, а також політичні інтереси двох держав. Це послабило позиції Польщі в даному регіоні. Дії короля Лотаря III (1125-1133; імператор у 1133-1137 рр.) примусили Болеслава III під час побачення з ним у Мерзебурзі 1135 р. піти на компроміс, за яким

Західне Помор'я було визнано тільки частково підлеглим Польщі. Питання про приналежність західнопоморської церкви не було вирішене цією угодою.

У першій половині 1130-х років Магдебурзьке архієпископство виступило з претензією на підпорядкування собі всієї польської церковної організації. Підставою для цього домагання послужили як створений на початку XI ст. в середовищі магдебурзького духовенства фальсифікат – начебто папська булла, яка зарахувала познанського єпископа Унгера, що діяв до 1000 р. як місійний, а в 1004 р. був змушений визнати над собою верховну владу Магдебурзького архієпископства, до достойників останнього, так і підтвердження цієї підробки буллами, що їх в XI ст. видали папи Бенедикт IX та Лев X, чим їй було надано формальну силу. Виконуючи волю керівництва Магдебурзького архієпископства, папа Іннокентій II своєю буллою від 1131 р. відніс Познанське єпископство до його складу, а буллою від 1133 р. віддав під владу цього ж архієпископства всю польську церкву, причому Гнезненське архієпископство понизив до рангу єпископства. Зусилля Болеслава III Кривоустого і керівництва польської церкви, спрямовані проти цього, були винагороджені видачею тим самим папою у 1136 р. булли, яка відновила незалежність польської церкви на чолі з гнезненським архієпископом.

Під кінець свого правління Болеслав III Кривоустий увідомив, яку загрозу для держави становила наявність у ній децентралізаторських тенденцій, носіями яких виступали можливі, політичне значення котрих зростало в міру накопичення в їхніх руках земельних багатств. Аби запобігти цій загрозі, князь видав документ, відомий як заповіт його імені. Правдоподібно, документ був складений за кілька років до смерті Болеслава III (1138), згодом (у 1138 р.?) винесений на розгляд світської і духовної знаті і заприсягнений нею, після чого набрав характеру публічно-правового акту. З огляду на це, йдеться не стільки про заповіт, скільки про **закон (статут) про престолонаслідування**. Можливо, документ був затверджений папою, і в такому випадку він набував додаткової сили. Текст “заповіту” не зберігся. Його зміст відтворено на підставі пізніших джерел. Він зводиться до утворення, з одного боку, дідовичних (спадкоємних) уділів як матеріальної основи для існування синів Болеслава III та їхнього потомства, з другого – неподільного недідовичного уділу, що належить верховному (великому) князеві – принцепсові, старшому в правлячій лінії роду Пястів (сеньйорові). Звідси вживають два відповідні терміни – *сеньйорат і принципат* – на означення вікового старшинства і вищої влади верховного князя, інститут якого запровадив заповіт. За принцепсом були визнані такі прерогативи: оголошення війни, головне військове командування, укладання миру й перемир'я, договорів з іноземними державами, представництво держави назовні, призначення архієпископа й єпископів, можливо, й світських осіб на центральні державні посади, верховна судова влада з окремих питань. До володінь сеньйора (ним по смерті Болеслава III повинен був стати його старший син Владислав) були включені: Краківська земля з центром у Кракові, за яким зберігалася роль столиці держави, Ленчицька і Серадзька землі (обидві землі складали південно-східну частину Великопольщі), Східне Помор'я. За сеньйором зберігалася також верховне право на Західне Помор'я. Той же Владислав одержував в дідовичне володіння Сілезію й Любуську землю. Його молодшим братам перепали такі дідовичні уділи: Болеславові Кучерявому – Мазовія й Куявія, Мешкові – Великопольща, Генрикові – Сandomirська земля. Наймолодшому синові Болеслава II – Казимирові, який народився незадовго до його смерті, не дісталася нічого.

Впроваджувана система престолонаслідування була компромісом між концепцією одновладдя та ідеєю поділу країни на князівства між членами династії. Незалежно від наміру, яким керувався Болеслав III, видаючи свій “заповіт”, він заклав підвалини

Польської держави на нових засадах, перетворивши її з власності монарха у власність роду П'ястів.

Суспільно-політичний устрій

“Країна ця, хоч і дуже лісиста, однак багата золотом і сріблом, хлібом і м'ясом, рибою і медом, і більше всього їй слід віддавати перевагу перед іншими народами в тому, що вона, оточена стількома (...) народами, і християнськими і язичеськими, і наражена на напад з їхнього боку (...), ніколи усе ж не була ніким повністю підкорена. Це край, де повітря цілюще, земля родюча, ліси багаті медом, води – рибою, де воїни безстрашні, селяни працелюбні, коні витривалі, воли придатні до ріллі, корови дають багато молока, а вівці багато шерсті”. Так, нехай і дещо ідеалізовано, відгукнувся про сучасну йому Польську державу залюблений у неї Галл Анонім. Певною мірою сказане ним перегукується з такими словами Ібрагіма ібн-Якуба, арабського мандрівника, який, перебуваючи в столиці Чеської держави 966-967 рр., чув про її північну сусідку: країна Мешка, “короля півночі”, “багата живністю, медом й орною землею”.

На рубежі X-XI ст. Польська держава разом з Помор'ям охоплювала терени загальною площею у 250 тис. кв.км, а населення в ній могло бути 1 млн. осіб. На час смерті Болеслава III Кривоустого вона існувала в тих самих, що й у зазначений час межах, якщо брати до уваги Західне Помор'я, леннозалежне від неї, а кількість її населення навряд чи перевищувала 1,25 млн. осіб.

До смерті Болеслава III держава мала **патримоніальний характер**, тобто була власністю її правителів з династії П'ястів. Вони могли вільно на власний розсуд передавати її або її частину у спадщину будь-кому зі своїх синів. Правителеві належала монополія на полювання, бортництво, рибальство, млинарство, видобування та продаж благородних металів, спорудження укріплень, торгівлю, карбування монет, надання концесій юридичним й фізичним особам, судочинство з важливих питань; він призначав на центральні й місцеві посади (уряди), контролював під час об'їздів держави діяльність адміністрації всіх щаблів.

При вирішенні питань життя держави правитель керувався не лише власною волею, а й спирався на думку *ради*, що діяла при ньому, куди входили вищі достойники. Найголовніший з них – *двірцевий комес* (*comes palatinus*) – очолював світську адміністрацію, а згодом став другим за значенням після монарха воєначальником, тому за ним закріпився титул *воєводи* (*palatinus*); він також заступав князя (короля) у справах, зв'язаних із судочинством. *Канцлер* видав писемним діловодством монарха та його завішньополітичними відносинами, *скарбник* відповідав за фінанси тощо.

Близько 1000 р. держава ділилася на чотири адміністративні округи з центрами у Познані, Гнезні, Влоцлавку і Гечі, а Помор'я, Сілезія, Мазовія і Малопольща вважалися окремими адміністративними провінціями. У середині XII ст. адміністративних округів налічувалося сім: краківський, сandomирський, сілезький, мазовецький, куявський, ленчицько-серадзький і поморський; був, напевно, тоді ж і великопольський округ. Округами і провінціями управляли призначувані правителем намісники. Ці адміністративні одиниці ділилися на городів округи, пізніше звані *каштеляніями*; ними управляли *городові комеси* – пізніші *каштеляни*; їхнім (як й управителів округів та провінцій) завданням було стягання данини з населення на користь правителя, організація місцевої оборони, здійснення судочинства з менш важливих питань. Комесам підлягали нижчі посадові особи – коморники, жупники, городів судді, митники, збирачі данини і т.д.

Найнижча адміністративна одиниця у Великопольщі звалася *ополем*, у Малопольщі, Сілезії й Мазовії – *осадою*. Їхніми центрами були невеликі гроди або більші сільські поселення. Ополе і осада функціонували головним чином для збирання державної данини.

Сільське поселення мало переважно хаотичну забудову, яка з часом набула вигляду *улицувки*, що тяглася вздовж річки або шляху, чи *окольніці*, в якій будівлі та господарства розташовувалися навколо ставу або майдану, де був колодязь для спільного користування і загорожа для тримання вночі худоби. Існувала й система сільських поселень, людність яких виготовляла на потреби двору монарха певні вироби або виконувала певні послуги; цією людністю були щитники, колісники, псарі, кухарі тощо. Подібні поселення належали й архієпископові.

Гроди виконували не тільки адміністративні, а й оборонні функції. Частина цих гродів була успадкована від племінних часів, а більша частина, серед яких були й головніші, виникла в середині – другій половині X ст. Провідні з них поступово перетворилися в міські поселення внаслідок появи й еволюції біля них торгово-ремісничих поселень, т.зв. *торгів*. Торги, а на їх місці потім і міста, виникали і подалі від гродів, особливо на перехрестях доріг, якими просувалися купці зі своїми товарами. До середини XII ст. міста залишалися невеликими.

Найважливішою опорою влади монарха була його *військова дружина*. Згідно з Ібрагімом ібн-Якубом, у середині 960-х років вона налічувала до 3 тис. воїнів. За Галлом Анонімом, Болеслав I Хоробрий мав у Познані, Гнезні, Гечі і Влоцлавку 3900 панцирних воїнів і 13000 щитників. Під панцирними, напевно, слід розуміти важко озброєну кавалерію, під щитниками – піхоту, озброєну луками і щитами.

З часом повне утримання правителем дружини ставало все більш обтяжливим. Тому в середині XI ст. за правління Казимира I Відновителя більшість дружинників одержувала землеволодіння для свого матеріального забезпечення, взамін за що вони повинні були на заклик монарха ставати при ньому збройно. Ця реформа докорінно змінила структуру польського війська, спричинила виникнення рицарського землеволодіння, а отже, й леннозалежного рицарства як суспільної верстви – прообразу майбутньої шляхти.

У грошовому обігу держави явно переважали іноземні монети: з понад 123 тис. монет X – початку XII ст., налічених у виявлених в країні скарбах, німецькі становлять 70 %, арабські – 21 %, а польські – лише 4,4 %. Вітчизняну монету близько 970 р. за каролінзькою системою почав карбувати Мешко I: з 367 г срібла виробляли 240 денарів. Денари до часу проведення грошової реформи в XIV ст. були єдиним видом вітчизняної монети.

Соціальна структура суспільства набувала і, зрештою, набула феодального характеру. Верхній щабель його займали світські й духовні (церковні) феодали. Щодо світських, то включали вони три групи: *великих можних (optimates)*, які перебували здебільшого в оточенні правителя і займали державні посади; *заможних рицарів (nobiles)* і *дрібних рицарів – влодик*, частина яких з часом поповнювала лави селянства.

Вищу сходинку серед духовних феодалів займали гнезненський архієпископ та єпископи. Вони керували **церковним життям** на адміністративно підвладних їм територіях, відповідно в архієпархії (архієпископії, архієпископстві, архідієцезії) та єпархіях (єпископіях, єпископствах, дієцезіях). На цих територіях були розташовані землеволодіння, доходи з яких надходили, як казали, на стіл архієпископа і єпископів та на інші витрати, пов'язані з діяльністю цих достойників. Зі згаданої вище були папи Іннокентія I 1136 р. відомо, що маєтки архієпископства становили 150 поселень, в яких

налічувалося близько 1000 господарств підданої людності, що виконувала різні повинності на користь архієпископа.

Середньою ланкою духовенства були члени капітулів – колегій, рад при кафедральних соборах (архієпископському та єпископських; кожна єпархія мала один такий собор) та при колегіатах – соборах, що посідали проміжне місце між кафедральними соборами та приходськими (парафіяльними) церквами (костелами). Кафедральні капітули були підпорядковані архієпископові та єпископам, допомагали їм в управлінні архієпархією та єпархіями. Особовий склад цих та колегіатських капітулів поділявся на прелатів (серед них головним був декан), кожен з яких виконував закріплені за ним обов'язки, та каноніків, які виконували поточні доручення. Капітули володіли земельними маєтками, на доходи з яких утримувались їхні члени. Маєтки архієпископа, єпископів й капітулів склалися з дарів правителів у постійне користування. Доходи, що надходили з маєтків архієпископа та єпископів, доповнювалися надходженнями з правительської казни та десятини від християнського населення підвладних територій; *десятина* становила десяту частину врожаю зернових або кількісно постійну його частину.

У феодальну структуру суспільства вписувалися й монастирі, частина яких згодом, з XII-XIII ст., стала значними землевласниками. Зародками їх у Польщі слід вважати *єреми* – осередки самітників, що поширилися із заходу на початку XI ст. і поділяли деякі вимоги статуту бенедиктинського ордену. З 1040-х років цей орден, який в X-XI ст. мав особливий вплив на католицьку церкву, розгортав тут свою діяльність. Заснований близько 530 р. в Італії, він вимагав від своїх членів постійного перебування в монастирях, відсторонення від мирських спокус, послуху, семиразової на добу молитви, фізичної й розумової праці. До 1130-х років бенедиктинські монастирі, чоловічі й жіночі, займали провідні позиції серед чернецтва Польщі.

У міру феодалізації суспільства зменшувалася частка селян, безпосередньо залежних від держави, точніше – від правителя. У джерелах вони переважно фігурують як вільні дідичі, що сидять на державній (князівській) землі, спадково володіють нею і тому є фактичними її власниками. На середину XII ст. їх було порівняно мало. Натомість зростала чисельність *феодально залежних селян*. У джерелах вони представлені багатьма термінами, з яких не всі піддаються розшифруванню. Головним чином, то були: *закуп* або *ті*, що потрапили в залежність за неповернення боргів; *ратаї*, що отримали позику на обзаведення господарством; *приписні* – колишні вільні дідичі, віддані правителем у феодальну власність. Були й раби, переважно з військовополонених.

Про повинності селян на користь феодалів маємо лише загальне уявлення. Але відомо, якими були їхні державні (князівські) повинності: селянські громади вносили данини, деякі з котрих походили з племінних часів. До таких належала *опольна данина* (у вигляді корови або вола з ополя). Давнє походження мав *стан* (*стація*) – обов'язок частувати правителя та його двір під час їхніх поїздок по країні й забезпечувати їх при цьому транспортними послугами. Давали й свиней або шматки свинини за уможливлення випасати нерогату худобу в князівських лісах. Ця данина називалася *нажазом* (*narzaz*) від нарізів на дерев'яних прутах, що означали кількість випасених голів худоби. Данина зерном йменувалася *порадльним*, від рала, що означало її внесення кожним селянським господарством. До повинностей селян належало й будувати гроди та охороняти їх. Пізніше ця сторожа була замінена даниною зерном, призначеною для потреб гродових залог.

З кінця XI ст. великі землевласники (можні) почали одержувати від князя документи (привілеї), які надавали їм економічний і судовий імунітет – звільнення їхніх маєтків від державних повинностей й державного судочинства. Таким чином, цим землевласникам

було дозволено привласнювати надходження від державних повинностей селян та судити їх. Розвиток *імунітетної системи* був одним із вагомих проявів посилення залежності селян від феодалів.

Культура

Прийняття і поширення християнства дало потужний поштовх для розвитку польської культури, засвоєння здобутків культури римо-католицького світу, внесення своєї частки у її скарбницю. Основи польської культури закладалися іноземцями – давалися взнаки запізнелість християнізації країни, необхідність використовувати нагромаджені на Заході знання та вміння. З часом усе помітніше місце в культурі посідали поляки. Неабияке значення для неї мала матеріальна підтримка її діячів правителями і керівництвом церкви. Щодо правителів, то мабуть найбільшим меценатом з них був Болеслав I Хоробрий. Деякі з правителів були людьми доволі освіченими. Так, про Мешка II відомо, що він володів грецькою та латинською мовами; його дочка Гертруда складала латиною молитви, збережені в кодексі її імені. Латина була офіційною мовою в країні. Нею проводили богослужіння, писали документи, книги. Її обов'язково викладали в школах.

Шкільна освіта виникла в останній третині X ст., проте перші джерельні відомості про неї датуються щойно зламом XI-XII ст. До середини XII ст. школа діяла при кожному кафедральному соборі. Оскільки таких шкіл було лише кілька, то, зрозуміло, вони не могли охоплювати навчанням багато учнів. Напевно, програми цих шкіл включали принаймні елементи занесеного із заходу т.зв. *тривіуму* (буквально – перехрестя трьох доріг) або трьох дисциплін: граматики, діалектики, риторики, викладання яких мало виробляти вміння писати, мислити й висловлюватись.

При кафедральних і колегіатських соборах створювалися бібліотеки. Зберігся список 47 книг краківської кафедри від 1110 р. літургійного, богословського і правничого змісту. Список свідчить про наявність культурних контактів з Німеччиною, Францією, Бельгією.

Першими пам'ятками **польської літератури** були житія, написані *Бруно із Кверфурта* під час або після його короткого перебування у Польщі на початку XI ст. Одне з них розповідає про життя і мучеництво п'яти польських братів, що загинули як місіонери, друге – про св. Войцеха. Світська література представлена визначною пам'яткою історіографії – *Хронікою Галла Аноніма*. Її автором був іноземець, що замолоду осів у Польщі й жив у ній до своєї смерті. Питання про те, де і коли він народився, звідки прибув до Польщі, чим у ній займався, досі недостатньо вивчене. Його твір охоплює історію країни від IX ст. до 1113 р., коли або невдовзі після якого він помер. Заснована на легендарних переказах, документах князівського архіву, розповідях сучасників подій і власних спостереженнях, хроніка складається з трьох книг, з яких дві останні присвячені періодам від 1080 р. і в них йдеться головним чином про життя й діяння Болеслава III Кривоустого.

Після прийняття християнства почали складатися порічні записи найважливіших подій. Сукупність їх становить *аннали*, які в Польщі прийнято йменувати *річниками*

Рис.4. Найдавніший список Хроніки Галла Аноніма з т.зв. Замойського кодексу середини XIV ст.

(*рочниками*; польським відповідником терміну “анналістика”, який вживається на означення системи передачі знань про минуле шляхом ведення щорічних записів, є *річника́рство* -- *рочника́рство*). В історії річника́рства виділяють три періоди, з яких перший охоплює останню третину X ст. – 1038/1039 рр., другий – 1028/1039 – близько 1266 рр. У першому періоді записи велися в Гнєзні, в другому, як продовження гнєзненських записів, у Кракові. У Гнєзні вони велися при монаршому дворі і кафедральному соборі, у Кракові – при капітулі кафедрального собору, а від кінця XII ст. – й у Познані. Краківське продовження іменують давнім капітульним краківським річником. Першим річника́рським повідомленням, що стосувалося Польщі, є запис під 965 р. про шлюб чеської князівни з Мешком I.

Період після написання “*Dagome iudex*” аж до часу правління Владислава I Германа не залишив жодного документа, складеного на території Польщі, хоча тоді, безсумнівно, діяли князівська та кафедральні й колегіатські канцелярії. У зв’язку з даруванням цим князем двох золотих хрестів бамберзькому єпископові виник відповідний документ у Польщі; існує, правда, думка, що написаний він у Бамберзі.

В **архітектурі** остання третина X – перша половина XI ст. були періодом панування дороманського стилю. Він представлений тільки церковними пам’ятками. Вони являють собою увінчані куполами кам’яні будівлі, що мали переважно форму ротонд – круглих у плані, з півкруглими апсидами по боках; інші з цих будівель – базиліки – квадратні або прямокутні у плані, завершені півкруглими апсидами. Залишки цього стилю збереглися на Острові Ледніцькому (між Познанню і Гнєзном), в Кракові, Гнєзні, Познані тощо.

На початку XI ст. з’являються будівлі *романського стилю*, що виник в Італії. З середини XI ст. вони стають панівними, а розквіт цього стилю припадає на XII – першу половину XIII ст. Будівлі, з яких збереглися лише сакральні, споруджувано з тесаного каменю, вони мали вузькі віконні отвори, подекуди потужні вежі, були переважно тринефними базиліками, в яких центральний неф був ширший і вищий, завершувався півкруглою апсидою. Ці споруди виконували також оборонні функції. До них належать, зокрема, гнєзненський кафедральний собор, будівництво якого було завершено 1097 р., кафедральні собори на Вавелі в Кракові, Познані.